

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ХАРАКТЕРУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ТОРГІВЛІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проблема характеру українсько-російських торговельних взаємин, що, як ніяка інша, пов'язана з проблемою місця українського господарства в економічному просторі Російської імперії, є однією з найбільш суперечливих в історіографії економічного розвитку України першої половини ХІХ ст. Вона, мабуть, вперше найбільш гостро постала перед вітчизняною наукою в 1920-ті роки, коли, за словами К. Г. Воблого, нарешті, «стало можливим вивчення українського господарства як єдиного цілого»¹. «Чи українське господарство, за часів капіталістичних супроти Росії і західно-європейського капіталу було самостійним господарчим організмом, колонією, звичайною й рівною частиною єдиного господарчого організму імперії, що при політичній підлеглості зберігала господарчу автономію?» — так формулював одне з головних методологічних питань вивчення історії українського господарства тогочасний дослідник Д. Бовашенко².

Погляд на українську економіку ХІХ століття, як на міцний господарський тереп, що мав певні протиріччя з економікою російською, почав вимальовуватись ще в дореволюційній літературі. Можна згадати хоча б славнозвісну «Україну — Ingredienta» Ю. Бачинського, де Україна розглядалася як об'єкт економічного визиску з боку Росії та Польщі («...виставлена на жир обом сусіднім націям...»). Однак міцна та «економічно відрубна» від інших земель імперії вона, на думку Ю. Бачинського, чинила цій експлуатації значний опір³. Теза про економічні суперечності між Україною та Росією не обминула й дореволюційної російської історіографії. За істориком А. Ляховим, російська та українська економіки з кінця ХVІІІ ст. являли собою двох «антагоністів». («Не в климате, не в почве, не в близости моря на-

до искать объяснения дуализма России, столь сказавшегося на последующей истории империи, по в антагонистических тенденциях экономического развития русских центров Севера и Юга»). Як Росія, так і Україна бачилися А. Ляхову господарськими метрополіями відносно колонізованих ними земель, відповідно, Заволжя та Північного Причорномор'я (хоч ці «колонії», на його думку, мало поступалися за рівнем економічного розвитку «метрополіям»)⁴. Як Ю. Бачинський, так і А. Ляхов фактично не досліджували вплив економічного протистояння на характер товарообміну між Україною та Росією.

О. Оглоблін підкреслював, що, вивчаючи вітчизняну економічну історію першої половини ХІХ ст., «можна виходити тільки з принципу господарської автономії України»⁵. З цим був цілком згоден і М. Слабченко, хоч і зауважував, що О. Оглоблін не достатньо показав її спадковість від самотутньої української економіки ХІІ—ХVІІІ ст. («єдність української господарки в межах дніпровського водозбору, що природно зв'язується в кулак чорноморськими центрами»), чому сам М. Слабченко приділив достатньо уваги в своїх відомих працях⁶.

Українська «господарська автономія» за О. Оглобліним та М. Слабченко внаслідок політичної підлеглості була змуслена мати нерівноправні й збиткові для себе торговельні зв'язки з політично пануючою Росією. Колоніальний виписок здійснювався шляхом використання України як ринку збуту російських промислових виробів завдяки протекціоністській митній політиці (тут О. Оглоблін та М. Слабченко йшли за відомими українськими економістами-фрітредерами О. Бутковським, І. Вернадським, М. Бунге та іншими), несправедливому кредитуванню (О. Оглоблін тут спирався на працю М. Яснопольського «О географическом распределении государственных доходов России». — К., 1897, ч. 1—3), політиці у залізничному будівництві тощо.

Однак, як слушно вказував Д. Бованенко, М. Слабченко (це можна віднести й до О. Оглобліна) «...доводить безліч фактичного матеріалу, що свідчить про колоніальну політику Росії супроти України. В той же час ми не маємо у дослідника українського господарства прямої відповіді, чи можна вважати Україну часів капіталізму колонією супроти Росії...? Навпаки як антитеза російській колоніальній політиці висувається господарська міць, живучість українського господарчого терену, його зв'язки зі світовим господарством

і навіть імперіалістські нахили української буржуазії...»⁷.

Пріоритетною для України першої половини ХІХ ст. О. Оглобліна та М. Слабченка вважали зовнішню торгівлю. Це був не тільки й не на стільки вплив історичної концепції М. Покровського. Подібні оцінки випливали з необхідності, по-перше, показати природну вигідну торгівлю із Заходом, як альтернативу примусовим та збитковим зв'язкам з Росією, по-друге, підкреслити міць українського господарства, яке займало гідне місце в міжнародному розподілі праці.

Методологічні підходи М. Слабченка та О. Оглобліна знайшли відзеркалення у дослідженнях М. Бачинського, О. Варнеке, К. Воблія, П. Кляменка, Т. Слабченка, М. Яворського та ін. Вони ж стали підґрунтям для теорії про Україну дореволюційної доби, як «колонію європейського типу», що її висунув М. Волобуєв. (Як зазначав один з опонентів видатного економіста, М. Волобуєв «до своєї «нещасливої» долі України у Союзі... підходить зі своєї історичної довідки... себто з купи цитат з проф. Оглобліна та проф. Слабченка»⁸. Це було недалеко від істини, адже М. Волобуєв в своїй програмній статті 18 разів наводив престорі цитати з праць вищезгаданих істориків). Як відомо, концепція М. Волобуєва, по-перше, передбачала широкий розвиток капіталістичних відносин в Україні. (В першій половині ХІХ ст. мова йшла про так званій «торговельний капіталізм»). По-друге, збереження певної господарської єдності («...помилково було б гадати, що єдність українського господарчого терену остаточно було знищено»). Це, на думку М. Волобуєва, мало вплив на характер економічних зв'язків між Росією та Україною. («Безперечно форми зв'язку між метрополією та колоніями європейського типу відмінні від зв'язків метрополії з колоніями типу азійського»). Тут експлуатація полягала не стільки у прямому визиску, скільки у «відхиленні розвитку продуктивних сил на користь економіки метрополії», що й обумовило характер російсько-українського товарообміну⁹.

Опоненти М. Волобуєва та М. Слабченка А. Річицький та Д. Бованенко вважали, що Україна була звичайною економічною колонією. Така концепція також не була новою для 1920-х років. Дореволюційний дослідник М. Стасюк визначав економічне становище України щодо Росії та Польщі як колоніальне, більш того, він вважав, що воно було значно гірше, ніж становище інших колоній тодішнього світу. («З наведених фактів торгового обміну ми бачимо повний

паралелізм в відношенні України до Польщі і Великоросії. Україна для них є колонія, куди вони привозять продукти своєї обробляючої промисловості. Але Україна не має і тих вигод, які звичайно припадають на долю колоній... Обмін між колонією і метрополією викликає деяку спільність інтересів. Між Україною і Великоросією немає і такої спільності. До того на закордоннім хлібнім ринку Україна і Великоросія являються конкурентами»). М. Стасюк вважав, що колоніальне становище України полягало не в тому, що вона була сировинним додатком Росії, а в тому, що її наспільницьки примушували бути ринком збуту російської промисловості. («Ще раз підкреслю свою думку, оферту на факти, що Україна не є «житинця» Великоросії, «склад м'яса», хліба і т. п., а лише вигідний головний ринок для продуктів її обробляючої промисловості») ¹⁰.

Д. Бованенко та А. Річицький також вважали, що Україна в XIX ст. була звичайною економічною колонією Росії. Колись «Україна економічно й політично була суверенна..., втративши цю суверенність, Україна не втратила прагнення до неї», — зазначав Д. Бованенко, але «...за капіталістичного періоду Україна в силу певних історичних причин зробилася колонією імперії». Щоправда, дослідник відносив остаточне перетворення України на «економічну колонію» лише до 1870—80-х років, але вживав цей термін вже стосовно українського господарства початку XIX ст., бо процес економічного поневолення розпочався ще у XVII ст. ¹¹.

А. Річицький та Д. Бованенко вважали, що Україна виконувала функції «однобокого додатку російської економіки» («...колоніальна політика царату душила Україну політично, визискувала її як ринок збуту товарів і джерело сировини, тягла з неї соки податковим пресом, руйнувала її економічну єдність, перетворювала на однобокий додаток до російської економіки...») ¹². Д. Бованенко на відміну від О. Оглобіна та М. Слабченка, не вважав, що торгівля України з Західною Європою відрізнялась якісно від торгівлі з Росією, бо внаслідок відсталості Україна могла виконувати на світовому ринку також лише функції економічної колонії.

Точка зору Д. Бованенко та А. Річицького не була широко розповсюджена в історичній літературі 1920-х років. Хоча стаття А. Річицького висувалася фактично, як офіційна критика теорії М. Волобуєва, згодом в радянській істо-

ріографії погляд на Україну першої половини ХІХ ст., як на економічну колонію Росії, перестав вживатися.

Ще одним з напрямків у розгляді характеру російсько-українських торгівельних зв'язків було ставлення до них, як до природного розподілу праці між обома народами, що утворювали спільний господарський організм. В 1920-ті роки українські історики називали «хрещеним батьком» такого підходу П. Струве. Останній у своїй відомій праці наполягав, що економічний розвиток імперії проходив в умовах «спокоєвничної економічної гармонійності хліборобського Півдня і промислової Півночі»¹³ (за М. Рожковим «нечерноземної» та «черноземної» Росії)¹⁴.

Д. Бованенко відносив до цього напрямку фактично всі праці (головним чином дореволюційні), які розглядали економіку імперії як єдине ціле. Однак і в українській історіографії 1920-х років були його прихильники. Так, Р. Шпунт, коментуючи працю М. Слабченка, писав: «основна помилка схеми матеріалів полягає в тому, що автор не помітив «двоїтості» економічного розвитку України. З одного боку, самобутній національний розвиток української економіки, а з другого, — внутрішня історично потрібна, не тільки для Росії, але й для України залежність економічного розвитку України від економічного розвитку Росії...»¹⁵.

В післявоєнний час такий підхід зайняв провідне місце в українській історіографії. Мала місце певна ідеалізація російсько-українських економічних взаємин, яким приділялося першочергове значення. Разом з тим зазначалося, що «...зовнішній торгівлі в порівнянні з внутрішньою належала другорядна роль». (І. Гуржій)¹⁶.

Питання про колоніальну експлуатацію України поступово перейшло на другий план. Змінюються акценти у його висвітленні. Вже Ф. Ястребов головним проявом колоніального визиску назвав використання України, як джерела сировини, а не як ринку збуту, що було безперечно принциповим і у історіографічному і в політичному аспектах¹⁷. У 1950—60-ті роки ряд російських радянських істориків (М. Я. Гефтер, Г. А. Дихтяр, П. Г. Ридзюньський, В. К. Яцунський та інші) стали розглядати високий економічний рівень розвитку деяких «національних окраїн» імперії, як показник відсутності їх експлуатації з боку метрополії, до того ж висновку прийшли учасники нетривалої «дискусії» по доповіді О. В. Фадеєва в 1956 році¹⁸.

Погляди дослідників, що розглядали російсько-українсь-

кі торговельні стосунки, як природні, та взаємовигідні, не були одпорідні. Так деякі дореволюційні та радянські автори, розглядаючи економічний простір російської держави, як «суцільний та неподільний», висували приват економічних інтересів імперії, як «цілого» над інтересами «частки» (України). Такий підхід один з учасників економічних дискусій 1920-х років, досить слушно, назвав фактичним визнанням колоніального становища України, але поглядом на неї з боку економічних інтересів метрополії¹⁹.

З іншого боку ряд українських радянських істориків особливу увагу надавали висвітленню економічної могутності українського господарства, визначенню економічних інтересів України, що правда зазначаючи, що ці інтереси суперечили інтересам Росії, відстоюванню тези про єдність українського економічного терену («на Україні склався свій внутрішній ринок, що був складовою частиною всеросійського ринку», — писав І. Гуржій й це твердження подекуди наближалося до положення О. Оглобліна про економічну «автономію» України у складі імперії). Вказувалося, що і українська промисловість мала свої ринки збуту в Росії тощо. Можливо саме внаслідок вищезазначеного О. Оглоблін, який взагалі гостро критикував методологічні настанови української радянської історіографії, констатує: «після другої світової війни вільна історична наука на Україні фактично перестала існувати», визнавав як досить важливі здобутки післявоєнних радянських дослідників соціально-економічної історії України XIX ст.²⁰.

Таким чином, погляди українських істориків на характер російсько-українських економічних взаємин та місце українського господарства в економічному просторі Російської імперії в першій половині XIX ст. можна поділити на три головні напрямки. Для першого була характерна оцінка торгівлі з Росією, як збиткової для України й другорядної в порівнянні з закордонною. Характер взаємин з Росією, на думку представників цього напрямку, визначав становище України як політично залежної, але економічно «автономної» й капіталістично розвинутої частини імперії. До другого напрямку належав погляд на російсько-українські господарчі взаємини, як на прояв визиску звичайної економічної колонії України з боку метрополії Росії. Третій підхід розглядав російсько-українську торгівлю як рівноправну та взаємовигідну й таку, що мала пріоритетне значення для України.

Ці три підходи були неоднаково представлені в історичній літературі. Другий підхід (Д. Бованенко, А. Річицький), що сформувався в 1920-ті роки в історіографії практично не використовувався. Найбільш був представлений в російській та українській історіографії третій напрямок, який беззастережно панував в післявоєнній радянській історичній науці. Перший напрямок (М. Слабченко, О. Оглоблин) був найбільш поширений в українській радянській довоєнній історіографії. Пізніше він продовжувався деякими істориками української діаспори, де досить високо оцінювали «перші сироби» дослідників 1920-х «з'ясувати економіку України, як живий самобутній організм, який має власні інтереси, що нерідко саме і суперечать російським економічним інтересам»²¹. Не зважаючи на те, що підхід М. Слабченка та О. Оглоблина до вивчення характеру російсько-українських економічних взаємин першої половини ХІХ ст. не встиг набути достатнього фактичного обґрунтування (це визнавав пізніше й сам О. Оглоблин), він не втрачає своєї актуальності і є, мабуть, найбільш перспективним для сучасної української історіографії.

ПРИМІТКИ

1. Воблий К. Г. Производственные силы Украины. // Наукові записки Київського інституту народного господарства. — 1924. — № 4—5. — С. 130.

2. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства. // Прапор марксизму. — 1929. — № 6. — С. 101.

3. Бачинський Ю. Україна — Irredenta. — Берлін, 1924. — С. 84, 92, 93, 146, 153, 163.

4. Ляхов А. Основные черты социальных и экономических отношений в России в эпоху императора Александра I. — М., 1912. — С. 39, 40.

5. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — С. 4.

6. Слабченко М., Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — Г. И. У., 1925. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1926. — Кн. VII—VIII (1926). — С. 558; Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Одесса, 1923. — С. 3, 7.

7. Бованенко Д. Вказ. праця. — С. 102.

8. Річицький А. До проблеми ліквідації колоніальності та націоналізму. // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 87.

9. Волобуєв М. До проблеми української економіки. // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 57, 62.

10. Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі. // Записки наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. 9. — С. 116, 120.

11. Бованенко Д. До методології...//Прапор марксизму. — 1929. — № 2. — С. 102.
12. Річницький А. Вказ. праця. — С. 92.
13. Струве П. Крепостное хозяйство. — СПб., 1913. — С. 79.
14. Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении. — Л.-М., 1920. — Т. 10. — С. 15.
15. Шпунт Р., Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії XIX ст. — Т. I і II.//Більшовик України. — 1927. — № 2. — С. 100.
16. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). — К., 1962. — С. 190.
17. Ястребов Ф. Нариси з історії України. — К., 1939. — С. 119.
18. Фадеев А. В. Развитие капитализма вширь в пореформенной России.//Доклады и сообщения института истории АН СССР. — 1956. — Вып. 10. — С. 6, 7; Обсуждение доклада А. В. Фадеева.//Доклады и сообщения института истории АН СССР. — 1956. — Вып. 10. — С. 18—24.
19. Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму.//Більшовик України. — 1928. — № 6. — С. 47, 48.
20. Оглоблин О. Проблема історії України XIX—XX століття (до 1917 року).//Український історик. — 1971. — № 1—2. — С. 7.
21. Винар Б. Академік Михайло Слабченко. (Матеріали до біографії та бібліографії).//Український історик. — 1982—1983. — № 3—4. — С. 33.